

Latzkovits Miklós

KÉT 16. SZÁZADI DRÁMATÖREDÉKRŐL

1.

Jelen dolgozatomban két 16. századi nyomtatványtöredék irodalomtörténeti vonatkozásairól szeretnék beszélni. Állításaim teljes mértékben hipotetikusak lesznek, reményeim szerint azonban részben némileg valószínűbbek, részben legalább annyira valószínűek, mint a két szövegről eddig megjelent, s szintén teljességgel hipotetikus jellegű megállapítások. A mondott nyomtatványok két 16. századi magyar nyelvű dráma töredékeit őrizték meg, a szakirodalomban *Segesvári-töredék* címen számon tartott opusz, illetve a (nemrégiben felfedezett) *Euripidész-töredék* részleteit. A két nyomtatvány alapvető könyvészeti problémái megoldottnak tekinthetők. A *Segesvári-töredékről* Jakó Zsigmond állapította meg, hogy az a szebeni nyomdában jelent meg 1575 végén, vagy 1576 elején.¹ Az *Euripidész-töredék* könyvészeti sajátságait Borsa Gedeon elemezte. Kutatásai szerint a magyar Euripidész szintén a nagyszebeni nyomdában került sajtó alá, 1575 és 1580 között.²

A *Segesvári-töredéket* eddig – nyilvánvalóan helyesen – mindenki iskoladrámának tartotta. Pirnát Antal a 16. századi magyar dráma poétikájáról írott dolgozatában maga is utal a szöveg iskolás jellegére,³ s teszi ezt teljes joggal már csak azért is, mert Balassi (minden szempontból kivételesnek látszó) *Szép magyar komédiáját* leszámítva 16. századi drámáink kivétel nélkül az iskolai színjátszás termékei, ahogy a korabeli színjátszással összefüggő csaknem összes adat is a különböző felekezetek iskoláival kapcsolatos. A darabot kiadó Jakó Zsigmond a keletkezés helyét is megkísérelte azonosítani. Jakó a kolozsvári unitárius iskolára gondolt, mégpedig a következő okok miatt: a bálványimádást kipellengérező darab eleve protestáns színezetűnek látszik, s „az erdélyi magyarság 1570 körüli vallási viszonyai, a kálvinistáknak az iskolai színjátszással szembeni, sokáig elutasító magatartása” eleve az unitáriusokra utalnak. Minthogy az erdélyi unitárius iskolák közül a legjelentősebb a kolozsvári kollégium, s „mivel kétségszövegbevonhatatlan adatok bizonyítják, hogy itt már a 16. században viszonylag jelentős színjátszó tevékenységgel kell számolnunk”, Jakó választása látszólag logikus módon

¹ JAKÓ Zsigmond, *Ismeretlen drámái emléke a XVI. századból*, Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár), 9(1965), 21–38.

² BORSA Gedeon, *Euripidész magyar fordításának 16. századi kiadása*, MKSz, 1998, 44–48.

³ PIRNÁT Antal, *A magyar reneszánsz dráma poétikája*, ItK, 1969, 527–555, 535.

esett a kolozsvári unitáriusokra. Jakó magyarázatot kínál arra is, hogy a darab miért nem a Kolozsvárott működő, Heltai-féle unitárius nyomdában jelent meg. Ennek oka az lenne, hogy Heltai halála után (Jakó véleménye szerint) a nyomda egy időre félbeszakította kiadói tevékenységét, s épp a darab megjelenése körüli, az 1575 elejétől csaknem 1576 végéig tartó bő másfél éves időszakban nem működött. Így ebben az időben Erdélyben a szebenin kívül más latin betűs nyomda nem volt, minthogy a brassói officina 1570-ben beszüntette tevékenységét. Jakó szerint az is lehetséges, hogy a Heltai-nyomda válsága miatt Kolozsvárról távozni kénytelen tipográfus-legények vitték magukkal Szebenbe a dráma kéziratát, s így az végső soron az ő közreműködésükkel jelent meg.⁴

Az *Euripidész-töredék* irodalomtörténeti értékelését Szentmártoni Szabó Géza végezte el.⁵ Tanulmányában bemutatta, hogy a magyar fordító egészen más módszerrel dolgozott, mint Bornemisza. A magyar Euripidész nem parafrázis, hanem az eredetit feltűnő hűséggel követő (szintén prózai) fordítás. Szerzője Euripidész tömör szövegét olykor körülíró módon, némileg kibővítve adja vissza, bővítései azonban „illeszkednek a forráshoz, nem átdolgozások. Egy korabeli műfordítás részlete van tehát a kezünkben.” Szintén Szentmártoni Szabó mutatta ki, hogy a magyar fordító nem Euripidész görög eredetijéből dolgozott, hanem a Melancthon-féle 1558-as bázeli összkiadás latin szövegét használta. Szentmártoni Szabó a szerző személyére is javaslatot tesz. Egyrészt feltételezi, hogy a magyar szöveg szerzőjét (a teljesen más fordítói módszer ellenére) Bornemisza környezetében kell keresnünk, minthogy „Bornemiszaán kívül alig akad olyan személyiség, akinél egy görög dráma lefordítására indítékot találhatnánk”. Az 1. felvonás 3. jelenetének végén olvasható „prosmálnal” kifejezésről még azt is megállapítja, hogy annak használatát eddig egyedül Bornemisza *Electrájából* adatolták. (Ehhez különben akár azt is hozzátehetjük, hogy a Szentmártoni Szabó által szintén „kirívónak” minősített „kéketlen” kifejezés is előfordul az *Electrában*, méghozzá többször is.) Szentmártoni Szabó ezek alapján úgy tünteti fel a dolgot, mintha Bornemisza ott bábáskodott volna a magyar Euripidész születésénél, s minthogy „a szöveg nyelvi jellegzetességei Balassiéra nagyon emlékeztetnek”, a töredék szerzőjét (talán egyfajta vitaindító jelleggel) Bornemisza egykori tanítványában, Balassi Bálintban véli felfedezni.

A most idézett két hipotézist azonban nagy mértékben gyengíteni látszik az az egyszerű tény, hogy mindkét szöveg Szebenben jelent meg, méghozzá ugyanabban a fél évtizedben. 16. századi nyomdáink enyhén szólva nem ontották a magyar nyelvű drámaszövegeket, s az *Euripidész-töredék* felfedezéséig egyetlen olyan nyomdát sem tudtunk volna megnevezni, amelyik egynél több ilyen jellegű kiadványt is megjelentetett (ráadásul röpké öt év alatt). Szinte bizonyosnak látszik tehát, hogy a két szöveg ilyen gyors egymásutánban nem véletlenül, vagyis nem egymástól függetlenül jelent meg Szebenben. Mindez nagy valószínűséggel azt is jelenti, hogy mindkét opusz ugyanabból a környezetből, ugyanabból a „műhelyből” származik. Ha pedig tekintetbe vesszük, hogy 16. századi drámaszöve-

⁴ JAKÓ, 1965.

⁵ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Euripidész magyar fordítása a 16. század második feléből*, ItK, 1998, 225–239; Megjelent még = *A magyar színház születése*, Miskolc, 2000, 161–173.

geink valóban az iskolai színjátszás termékei (ahogy a *Segesvári-töredék* is biztosan az), akkor e műhelyt egy olyan (nyilván jelentősebb) erdélyi iskolának kell elképzelnünk, mely a számos iskolai jellegű kiadványt publikáló szebeni nyomdával kapcsolatban állhatott, s ahol az 1570-es években lehetőség volt magyar nyelvű színdarabok bemutatására. Az *Euripidész-töredék* szerzője így semmiképpen sem lehet Balassi. A mondott iskola után kutatva (valamivel azért talán bizonytalanabban, mint korábban) továbbra is mutogathatunk a kolozsvári unitárius kollégiumra, feltételezhetjük, hogy mindkét dráma az alatt a bő másfél év⁶ alatt jelent meg (jobb híján) a szebeni officínában, amikor a Heltai-féle nyomda éppen felüggesztette működését, s hogy talán mindkét szöveget a Heltai-nyomda válsága miatt Kolozsvárról távozni kénytelen tipográfus-legények vitték magukkal Szebenbe, de akár megfogalmazhatunk egy másfajta hipotézist is.

2.

A szebeni nyomda 1575-ben kezdte meg működését.⁷ Megalapítására az 1573–1574-ben épült papírmaloméval analóg módon került sor, a kezdeményező tehát ez esetben is a városi magisztrátus volt. Ennek ellenére a szebeni sajtó az egész 16. század folyamán szegényes felszerelésű, meglehetősen korszerűtlen műhely maradt, technikai adottságai nem tették lehetővé vaskosabb könyvek gyártását. A nyomdának ma (a két drámatöredékkal együtt) 31 termékét ismerjük a század utolsó negyedéből. A szakírók általában kiemelik, hogy e nyomtatványok igen jelentős hányada iskolai jellegű kiadvány. Hivatkozhatunk itt két orációra Georg Deidrichtól, a szebeni iskola rektorától egyrészt a tanulókhoz, másrészt a tanulók nevelése ügyében tanártársaihoz intézve,⁸ egy alkalmi iskolai költeményre,⁹ latin nyelvtankönyvre,¹⁰ nyomtatott vizsgatételekre,¹¹ Cicero váloga-

⁶ Az RMNy 361-es tételeként leírt nyomtatvány, Franz Velten Medgyes városát dicsőítő költeménye 1575-ben Kolozsvárott jelent meg, Heltai Gáspárné műhelyében. Az RMNy leírása szerint „feltehető, hogy e kiadvány a harmadik polgármester, Georg Cseh hivatalba lépésére készült, aki az egykorú feljegyzések szerint 1576-tól viselte tisztségét, és akit a városi státutumok előírásainak megfelelően 1575 karácsonya után már megválasztottak”. (Mindez a kiadvány címének „usque ad tertium consulatum” kifejezéséből következtethető.) A Jakó által emlegetett „bő másfél éves időszakban” tehát a kolozsvári unitárius nyomda nem szüntette be teljes mértékben működését, bár Velten költeményén kívüli egyéb termékéről nincs tudomásunk. Vö.: *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, Budapest, 1971, 361. Különben az RMNy a *Segesvári-töredék* megjelenésének idejét már 1575–1577 közé definiálja. RMNy 370.

⁷ Szebenben a 16. század folyamán már korábban is működött nyomda, de az 1575-ben alapított üzem teljesen új alapítás volt. A nyomdáról lásd BORSA Gedeon, *A szebeni nyomda a XVI. század utolsó negyedében*, MKSz, 1965, 56–61; JAKÓ Zsigmond, *Szeben latin betűs könyvnyomtatása a XVI. században* = Uő., *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, 1976, 180–192.

⁸ RMNy 673, 707.

⁹ RMNy 423.

¹⁰ RMNy 621.

¹¹ RMNy 708, 752, 753.

tott leveleire,¹² „ad juventutem” kezdetű ajánlóverssel felszerelt latin–német–magyar nyelvű szentenciagyűjteményre,¹³ vagy Thomas Hogent időrendi táblázatára,¹⁴ amelyhez az a Martinus Hentius írt verses előszót, aki a század hetvenes-nyolcvanas éveiben a szebeni iskola tanára volt. A *Segesvári-töredék* minden bizonnyal iskoladrámaként íródott, ahogy a vele nyilván azonos környezetből származó *Euripidész-töredék* is. Az iskola tanárai közül viszonylag sokan publikáltak Szebenben. Georg Deidrich (a fentebb már említett három nyomtatványon kívül) 1591 és 1593 között még további négy kiadvánnyal jelentkezett,¹⁵ egy ötödikben pedig verses ajánlása olvasható.¹⁶ A ma ismert szebeni nyomtatványoknak tehát több mint feléről állítható, hogy az iskolához vagy annak tanáraihoz valamilyen módon közük van: Johann Decani fentebb hivatkozott *Oratio de certamine Gallo-rum* című költeményének például kifejezetten a brassói iskolához. Szerzője a brassói gimnázium diákja, verse a tanévnyitó ünnepélyre készült. A kiadvány azért jelent meg Szebenben, mert egy évtizeden keresztül, gyakorlatilag egészen 1580-ig a brassói nyomda nem működött, a költemény helybeni publikálására ezért nem volt lehetőség.¹⁷

A brassói és szebeni nyomdászat ügye egyébként érdekes módon fonódik össze a század 80-as éveiben. 1583-ban a két város közös vállalkozásaként került sajtó alá (immár Brassóban) Matthias Fronius jogszabálygyűjteménye. A nyom-

¹² RMNy 754.

¹³ RMNy 839.

¹⁴ RMNy 371.

¹⁵ RMNy 674, 706, 734, 734A.

¹⁶ RMNy 675.

¹⁷ Jelen állításunknak az RMNy 375A tétele sem mond ellent. Az RMNy szerkesztői e tétel leírása során Gebhard Blücher egy rövid dolgozatára hivatkoznak. E dolgozatban Blücher több olyan Brassóban megjelent kötetéről (tehát bizonyos kiadások egyes példányairól) beszél, melyek némely ívét az adott kiadvány megjelenési événél később gyártott papírra nyomták. Ez nyilván abból adódik, hogy a későbbi kiadások egyes részletei a korábbi kiadás anyagába illetve kerültek forgalomba. Ilyen alapon persze logikusan lehet a későbbi utánnomásokra következtetni akkor is, ha azokból egyébként nem maradt példány. Ez a jelenség figyelhető meg Johann Honter *Rudimenta cosmographicájának* esetében is. E mű először 1541-ben jelent meg. Blücher tanulmányában bemutatta e kiadás egy olyan brassói példányát, melyhez hozzákötötték az eredetileg csak az 1542-es edíció függelékeként megjelent atlasz-részt is. És ami valóban nagyon érdekes, a vízjel tanúsága szerint ezt az atlaszrészét 1577–1578-ban gyártott papírra nyomták. (Gebhard BLÜCHER, *Forscher über Kronstädter Frühdrucke*, Neuer Weg, Bucuresti, 1968. szeptember 11.) Nyilvánvaló tehát, hogy a *Cosmographiának* volt egy 1576–1577-nél későbbi kiadása is, az azonban semmiképp sem igazolható, hogy e kiadás valóban abban az évben jelent volna meg, amikor a hozzá használt papírt gyártották. Jellemző, hogy az egyébként Blücherre hivatkozó RMNy említett leírásában is az „ez idő tájt” kifejezés olvasható. A ma rendelkezésünkre álló adatok alapján azt kell tehát mondanunk, hogy Brassóban valóban tíz éves szünet után, 1580-ban indult újra a könyvnyomtatás. Egy 1580-ban vagy az 1580-as évek elején kiadott nyomtatványhoz pedig teljes természetességgel használhattak 1577–1578-ban gyártott papírt akkor is, ha az Erdélyben szinte állandó papírhiány miatt a nyomtatványokhoz általában frissen (néhány éve) gyártott papírt használtak. Különben, ha Brassóban már az 1577–1578-as években újraindult volna a könyvnyomtatás, akkor 1578-ban Decani *Oratiójának* is inkább helyben, Brassóban, nem pedig Szebenben kellett volna megjelennie.

dász az a szebeni Georg Greus volt, aki ugyanebben az évben költözött át a városba. Ismeretes, hogy a latin és német nyelvű két kötet megjelenése után a szebeniek nyomdájuk számára megkapták a Honter-féle betűkészlet jelentős részét.¹⁸ Talán ennél is fontosabb lehet, hogy a brassói nyomda (véltőleg 10 éves szünet utáni) első termékei 1580–1581-ben jelentek meg (köztük a Brassóban kiadott első magyar nyelvű könyv), s hogy e kiadványok esetében a nyomdász az ugyancsak szebeni Nyíró János volt. Egy szebeni származású magyar ember tehát, aki-ről ezen kívül sajnos semmit sem lehet tudni, de akinek talán a szebeni nyomdához is lehetett valami köze, akár a magyar nyelvű drámatörédek kapcsán is. Mindenesetre az 1575–1580 közti időszakban teljes természetességgel kerülhettek (és kerültek) brassói kéziratok Szebenben sajtó alá.

Míthogy az 1575-ös alapítás idején (rövid ideig) Erdélyben más latin betűs nyomda nem működött, a nyomdászoknak véltőleg nem voltak kéziratgondjaik. Az evangélikus város magisztrátusa által életre hívott szebeni sajtó alól így, s a 16. században mindvégig jobbra evangélikus szerzők evangélikus jellegű kiadványai kerültek ki. A két kalendáriumon kívül még 1575-ben sajtó alá került az evangélikus lelkészként tevékenykedő Christian Schesaeus verseskönete,¹⁹ a következő évben pedig egy szintén evangélikus imádságot tartalmazó kis kötet, a *Gebet eines Krancken*,²⁰ s valahogy ekkoriban jelent meg a *Segesvári-töredék* is. Az 1576-os kiadású időrendi táblázat szerzője, Thomas Hogent ugyancsak evangélikus lelkész. Decani a brassói evangélikus gimnázium diákjaként adja ki költeményét, melynek ajánlása egy brassói diákhhoz, Lucas Hirscherhez szól, aki 1578-ban iskolai jutalmat nyert. Ez a helyzet az 1580 utáni időszakban sem változik lényegesen. Jellemző, hogy még a különféle alkalmi kiadványok, dicsőítő versek szerzői is evangélikusok. Ha a szerző nem evangélikus, akkor a kiadvány vallási szempontból teljességgel semleges, mint például (a felekezeten felülemelkedő vallási nézeteiről ismert) Marcello Squarcialupi 1581-ben megjelent értekezése a sarki fényről,²¹ vagy Baranyai Decsi János (a fejedelmi politikát propagáló) Sallustius-fordítása.²² Kivétel mindössze egyetlen akad, az unitáriusként nevelkedett, de református lelkészként tevékenykedő Szilvási János 1591-ben megjelent vitairata. E kötetre korábban annak kapcsán hivatkoztunk, hogy benne olvasható Georg Deidrichnek a szerzőhöz („amicum suum integerrimum”) szóló üdvözlőverse. Az *Oratio* valójában református prédikáció és vitairat. Az RMNy leírása szerint „a református szerzőnek a szentháromságtant védő munkájával a szebeni evangélikusok is egyetértettek. A szebeni megjelentetésben szerepe lehetett Szilvási barátjának, Georg Deidrichnek, aki ebben az időben a városi iskola rektora volt.”²³ E megállapításnál azonban ma már némileg tovább is mehetünk. Ismere-

¹⁸ BORSA, 1965, 59; JAKÓ, 1976, 186–187.

¹⁹ RMNy 365.

²⁰ RMNy 369.

²¹ RMNy 498.

²² RMNy 786.

²³ RMNy 675.

tes, hogy Erdélyben az 1580-as években egyfajta „protestáns egységfront”²⁴ jött létre az összes protestáns felekezet részvételével, melynek célja a jezsuiták Erdélyből való eltávolítása volt. A jezsuiták kiűzése után persze e protestáns összefogás gyorsan bomlásnak indult, s épp Szilvásinak az unitáriusok ellen (a szébeni evangélikus nyomdában) kiadott könyve tekinthető e folyamat nyitányának.²⁵

A *Segesvári-töredék*, s így az *Euripidész-töredék* keletkezési helye után nyomozva épp ezért gondolhatnánk akár valamely erdélyi evangélikus iskolára, tulajdonképpen annak ellenére is, hogy „az erdélyi magyarság 1570 körüli vallási viszonyai” tényleg gyengítik ezt az elképzelést. Erdély evangélikusainak zöme ebben az időben már német anyanyelvű, ahogy jobbára azok az erdélyi evangélikus iskolák diákjai is. Erdélyben a 17. század közepéig magyar evangélikus gimnázium nem működött. Binder Pál azonban az utóbbi évtizedek kutatásaira hivatkozva joggal emelte ki, hogy „az erdélyi szász evangélikus gimnáziumok bizonyos korszakokban fontos szerepet vállaltak az erdélyi magyar értelmiségiek képzésében. Ez különösen a Johannes Honterus által megreformált evangélikus gimnáziumra vonatkozik, ez az iskola ugyanis az 1570-es évekig az egyetlen erdélyi protestáns kollégium volt, ahol számos magyar ifjú is tanult.”²⁶ Brassóban – a gimnáziumban tanuló „számos magyar ifjún” kívül – sok magyar polgár is élt, különösen a Bolonya nevű városnegyedben, számukra külön egyházközséget alapítottak, melyet a források 1542-ben említenek először, s melynek élén magyar, vagy a magyart anyanyelvi szinten beszélő prédikátorok álltak. A magyar templommal párhuzamosan (alsóbb szintű) magyar iskola is létesült a városban, melynek tanárait a városi magisztrátus fizette.²⁷ A brassói evangélikus kollégiumban ráadásul igen élénk színjátászó tevékenység is folyt, minthogy a Johann Honter által 1543-ban szerkesztett iskolai szabályzat a tanulók számára évente két „komédia” bemutatását tette kötelezővé. Igaz, összesen csupán két előadásról maradtak adatok (ráadásul ezek egyike még az 1542-es évvel kapcsolatos), Honter rendelkezéseit azonban nyilván betartották, tehát az 1575–1580 közti időszakban legalább 10–12 alkalommal léptek színre a kollégium hallgatói. Hogy valamely iskola diákjai egy eredetileg latinul íródott, latinul előadott színdarabot (a latinul nem tudó) polgárság előtt vulgáris nyelvű változatban is eljátszottak, arra iskolai színjátásunk legrégebbi időszakából is számos példát idézhetnénk. A Kolozsvár mellett még a 70-es évek legvégén meglehetősen jezsuiták például 1581-ben a latinon kívül magyarul, németül és románul is színre vitték ugyanazt a produkciót.²⁸ Így egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy a brassói evangélikus gimnázium ma-

²⁴ PIRNÁT Antal kifejezése. Lásd: PIRNÁT Antal, *Arisztotelianusok és antitrinitáriusok (Gerendi János és a kolozsvári iskola)*, Helikon, 1970, 363–392, 387.

²⁵ PIRNÁT, 1970, 382–384, 387. Lásd még: KÁLDOS János–BALÁZS Mihály, *Ungharländische Antitrinitarier II. György Enyedi*, Baden-Baden–Bouxwiller, 1993 (Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles), 16–17, 105–111.

²⁶ BINDER Pál, *Az erdélyi magyar evangélikus egyházközségek iskolák története és névtára*, Brassó, 1993, 5.

²⁷ BINDER, *i. m.*, 6, 24.

²⁸ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I. 1561–1773*, Bp., 1984, 239–240.

gyar hallgatói a magyarok lakta Bolonyába is „kivitték” az eredetileg talán latinul is bemutatott két színdarabot. Az *Euripidész-töredék* esetében a Melanchthon-féle kiadás latin szövegét (a Honter-féle rendelkezéseknek megfelelően) előadhatták korábban is, ahogy a *Segesvári-töredék* is lehet fordítás, illetve átdolgozás, jóllehet „eredetijét” eddig nem sikerült megtalálni. A két szöveg kinyomtatására mindenesetre akadt mecénás, azok Brassóból igen természetes úton kerülhettek a szebeni officinába, egyrészt azért, mert Brassóban a kérdéses időszakban nem egyszerűen „bő másfél évig”, hanem (véltetőleg) a minket érdeklő fél évtized egész időtartama alatt szünetelt a könyvnyomtatás, másrészt azért, mert a számos iskolai kiadványt publikáló szebeni nyomdába adatolhatóan is eljutottak kéziratok a brassói gimnáziumból. Az „összekötő kapocs” lehetett például az a magyar anyanyelvű, szebeni Nyíró János is, aki a 80-as évek elején már Brassóban tevékenykedett. Ha a két töredék valóban valamely evangélikus iskola színjátszásával kapcsolatos, akkor megírásukra minden bizonnyal ebben a környezetben került sor.

Kérdés, hogy mikor, hisz a két darab megírása, illetve kinyomtatása között hosszabb idő is eltelhetett. Iskoladrámák esetében persze a kiadás legkézenfekvőbb apropója a sikeres (mecénásszerző) előadás. Valószínű ezért, hogy a két drámát nem sokkal megjelenésük előtt be is mutatták, tehát nem csak nyomdába kerültek közvetlenül egymás után, hanem színpadra is. Minthogy pedig az iskoladrámákat elsősorban mégiscsak iskolai előadások céljaira írták, drámáink nem sokkal megjelentetésük előtt is íródhattak. De minél nagyobb időeltérést tételezünk fel megjelenés és megírás között, annál inkább jogosnak látszik a brassói gimnáziumra gondolni, egyszerűen a magyar diákok száma miatt. A brassói gimnáziummal kapcsolatos elképzeléseinket egyébként támogatni látszik az az egyszerű tény is, hogy a 16. századi drámatörténetünkkel kapcsolatos adatok döntő többsége evangélikus iskoláinkból származik. Nyilván számolhatunk a források esetleges pusztulásával, ám az aránytalanság mégiscsak szembeötlő. Míg ugyanis Varga Imrének a protestáns iskolai színjátszás emlékeit feldolgozó bibliográfiájában²⁹ az evangélikus iskolákkal kapcsolatos adatok száma több mint 70, addig a reformátusokkal és unitáriusokkal kapcsolatosan csupán 2-2 adatról beszélhetünk. De a ránk maradt források a kolozsvári unitárius kollégium esetében sem jogosítanak fel arra, hogy olyan nagyon „jelentős színjátszó tevékenységgel” kalkuláljunk. A *Segesvári-töredék*en kívül biztonsággal csupán a *Debreceni disputára* hivatkozhatunk, tehát egyetlen (bár a két szebeni töredéssel nagyjából azonos időszakban keletkezett) szövegre, s ha a kollégiumban ennél nyilván több színdarab is bemutatásra került, az adatokban megmutatkozó hiány okát talán mégsem kizárólag a források pusztulásában kell keresnünk. Az ugyan igaz, hogy az iskola „fasciculusai” eleve csak 1626-tól maradtak ránk, viszont az 1626–1700 közötti időszakot illetően így is csupán 9 előadott darabról tudunk. Továbbá a *Debreceni disputa* (ahogy mindhárom ma ismert, 16. századi unitárius színdarab) egészen más jellegű szövegnek látszik, mint az általunk vizsgált két töredék. S itt nemcsak arra gondolok, hogy az unitárius szövegek valójában „a dráma- és dialó-

²⁹ VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma*, Bp., 1988.

gusirodalom határán billegnek”,³⁰ hanem arra a hangvételbeli különbségre is, amely pl. a két vallásos tárgyú drámaszöveg, a *Debreceni disputa* és a *Segesvári-töredék* között megfigyelhető. Az 1570-es évek unitárius irodalmára a *Debreceni disputából* jól ismert vitriolos hangvétel, az erősen és nagyon konkrétan polemikus jelleg jellemző, aminek a *Segesvári-töredékben* nyomát sem találjuk. Balázs Mihály épp ezért és ilyen alapon is elfogadhatónak állította³¹ a töredék unitárius jellegét illető kételyeinket.

Ráadásul az *Euripidész-töredék* szerkezetének elemzéséből levonható tanulságok is könnyen konkordáltathatók a wittenbergi Euripidész-kultusszal. A töredék a görög eredeti 402-440. és 479-517. sorainak magyar megfelelője. A magyar szöveg a 16. századi poétikai elvárásoknak megfelelően minden bizonnyal öt felvonásos dráma volt.³² A felvonásbeosztás (a jelenetezéssel együtt) a fordító munkája. Ugyanis sem a görög eredeti, sem különféle latin fordításai nem szegmentálták ilyen módon a szöveget. Az öt felvonásos szerkezet „rekonstrukciója” során szerzőnk ahhoz az elképzeléshez igazodhatott,³³ miszerint a görög tragédiákban a felvonáshatárokat a kardalok jelzik. Így meglehetősen könnyű helyzetben volt, mivel Euripidész tragédiájában (nem számítva a *πάροδος*-t, a teljes kar első megszólalását) négy kardal található, s így az öt felvonásos szerkezetet viszonylag könnyen előállíthatta. Töredékünk az első felvonás harmadik jelenetének végével kezdődik. Minthogy a szöveg tényleg műfordítás, a latin vagy akár a görög eredeti felhasználásával megkísérelhető az első felvonás jelenetezésének rekonstrukciója, visszafejtése. A csupán utolsó mondataiban ismert 3. jelenet elvben két helyen is elkezdődhetett. Egyrészt az eredeti 317. sorának (ma már hiányzó) fordításánál, akkor, amikor Agamemnon Menelaus és az öreg szolga civódásába avatkozik, tehát újra színre lép,³⁴ illetve valamivel korábban, az eredeti 303. soránál, vagyis Menelaus és az öreg szolga civódásának kezdetén, ahol viszont mindenképpen új jelenetnek kellett kezdődnie. A kérdést nyilván az dönti el, hogy az eredeti szöveg maradéka (visszafelé haladva) hány jelenetet tesz még ki. Minthogy a görög eredeti elejéig már csak két szerkezeti egységünk, s teljesen nyilvánvalóan két jelenetnyi szövegünk maradt, tudniillik a *πάροδος* (164-302.) és a *πρόλογος* (1-163.), minden azon múlik, hogy a *πρόλογος* fordítását milyen funkcióban képzeljük el. A római komédiák mintája szerinti prologusnak, vagy az első felvonás első jelenetének. Igaz, a 16. században felmerült a görög *πρόλογος* és a római prologus funkcióbeli azonosságának (egyébként képtelen) ötlete,³⁵ de ez az ötlet a gyakorlatban nem bizonyult alkalmazhatónak, nem alkalmazta például Bornemisza sem. Az ominózus 3. jelenetnek ezért valószínűleg Menelaus és az

³⁰ E megfogalmazás Balázs Mihály jelenleg még kéziratossá váló tanulmányából való, mely az Új Magyar Irodalomtörténet számára készült.

³¹ Egy szóbeli konzultáció során.

³² Ahogy öt felvonásos a *Magyar Electra* is. Lásd még PIRNÁT, 1969, 528.

³³ Csakúgy, mint Bornemisza. Vö.: PIRNÁT, 1969, 547–552.

³⁴ A jelenetezés szabályairól lásd PIRNÁT, 1969, 532–533.

³⁵ Erről lásd PIRNÁT, 1969, 546–548.

öreg szolga civódásával kellett kezdődnie.³⁶ Az Euripidész-töredék (elveszett) első felvonásának első mondata tehát a görög-latin eredeti első mondatának, vagyis a πρόλογος első mondatának fordítása volt. Így viszont egy olyan öt felvonásos drámát rekonstruáltunk, amely szerkezeti beosztását tekintve és a korabeli elvárásoknak megfelelően a római komédiák által nyújtott mintához igazodik, viszont nincs prológusa, ami pedig a római darabokban kötelező szerkezeti egység. Ismeretes, hogy Melanchthon (egy nyilatkozata szerint) a Biblia olvasásán kívül semmit sem tartott annyira hasznosnak, mint a Senecával és a görög tragédiaköltőkkel való foglalkozást. Euripidészt maga is fordított latinra, sőt, az egyes darabokat rendszeresen elő is adatta wittenbergi tanítványaival.³⁷ Az előadások prológussal kezdődtek, melyben a kielemezhető erkölcsi tanulságokra történt utalás, s melynek szövegét nem a görög eredetiből fordították, hanem önálló fogalmazványok voltak. Ha a magyar fordító nem alkalmazta a „πρόλογος” és „prologus” funkcióbeli azonosságának képtelen ötletét (egyébként nehéz is elképzelni, hogy alkalmazta), ugyanakkor pedig felvonás- és jelenetbeosztás használatával a korabeli poétikai elképzelésekhez igazítva szegmentálta a szöveget (ezt pedig megtette), akkor a wittenbergi gyakorlatnak megfelelően minden bizonytalán egy saját megfogalmazású, a kielemezhető erkölcsi tanulságokra utaló prológust illesztett a fordítás élére. Melanchthon Euripidész-kultusza, általában a görög tragédiaköltőkkel és a római komikusokkal kapcsolatos tanításai nyilvánvalóan hatottak Brassóban. A wittenbergi reformátor vonatkozó nézeteit *Cohortatio ad legendas tragoedias et comoedias* című nagy hatású dolgozatában fejtette ki, mely olvasható például az 1557-es brassói Terentius-kiadásban is. De hivatkozhatnánk a Wittenberget megjárt brassói értelmiségiek hosszú sorára is. Johann Honter sem véletlenül tette kötelezővé 1543-ban évente két „komédia”³⁸ bemutatását. Nyilván sem ő, sem a tragédiaíróként is ismert Valentin Wagner nem tiltakozott volna, ha a brassói gimnázium diákjai Euripidész valamely drámáját kívánták volna színre vinni, ami a Wittenberget szintén megjárt Veres Péterről, aki 1552–1556 között volt a brassói evangélikus gimnázium (magyar) rektora,³⁹ valószínűleg ugyancsak elmondható. Brassóban tehát minden előfeltétele adott volt egy esetleges Euripidész-előadásnak, mondjuk 1575 és 1580 között.

3.

Az eddig elmondottak után nyilván furcsán fog hatni, hogy a két töredék keletkezését illetően egy másik hipotézissel is előállok, ráadásul mondandómat alig

³⁶ Agamemnon újbóli színrelépését így „késlettetett belépőnek” kell értelmeznünk. 16. századi szerzőink egyébként jelenetnyitó pozícióban gyakran használnak késlettetett belépőt. Ez annyit jelent, hogy bár a jelenethatár megvonását valóban új szereplők színrelépése indokolja, a mondott szereplők közül mégsem mindenki a jelenet legelején lép színre, hanem valamivel, esetenként jóval később.

³⁷ A kérdéstről lásd legújabban R. SZALAY Ágnes, *Melanchthon Szophoklész-kollégiuma*, Lelkipásztor, 2004, 259–263.

³⁸ A komédia terminus alatt itt egyszerűen színdarabot kell értenünk.

³⁹ BINDER, *i. m.*, 108.

néhány mondatra korlátozva. Ha a két szöveget valamely evangélikus iskola termékének véljük, akkor a két opusz magyaryelvűségét indokolandó szinte automatikusan a brassói iskolára kell gondolnunk, s így a keletkezés (feltételezett) körülményeit módunkban áll némileg körüljárni. Ha azonban töredékeinket valamely református iskolából származónak képzeljük, akkor jelen pillanatban ennél sokkal többet nem mondhatunk. Jakó „a kálvinistáknak az iskolai színjátszással szembeni sokáig elutasító magatartására” hivatkozva beszélt inkább a kolozsvári unitáriusokról. A reformátusok (mások által is sokat emlegetett) „idegenkedésével” kapcsolatos nézetek valójában az 1562-es *Debreceni hitvallás* egyik tiltó intézkedésén alapulnak. E tilalom tényleges jelentőségét azonban már többen is kétségbe vonták, minthogy az ominózus szövegrészletből világosan kiderül, hogy azt a hitvallás szerkesztői csak az erkölcsi szempontból kifogásolható játékokra vonatkoztatták.⁴⁰ Véleményem szerint azonban ennél is tovább mehetünk, s a *Debreceni hitvallás* intézkedésének szövegét érdemes párhuzamba állítanunk az 1591-es csetneki evangélikus (!) zsinat hasonló intézkedésével. Ebből viszont az is kitűnik, hogy a tilalom a pütkösi királyválasztásra, a különféle táncmulatságokra, tehát elsősorban a népies színi szokásokra vonatkozik. De hát Szegedi Lőrinc sem mentegetődzik 1575-ben a *Theophania* miatt, melynek előadását – a prólógus szerint – tanárok és szülők, prédikátorok és mindenféle „becsületes emberek” egyaránt végignézték.

A 16. századi református iskolai színjátszásról persze ugyanolyan kevés adatunk maradt, mint az unitáriusról. Az erdélyi reformátusoknak azonban a kérdéses időszakban – s nem csak bő másfél évig – nem volt saját nyomdájuk. Jakó Zsigmond a sok magyar nyelvű szebeni kiadvány megjelenését is részben azzal magyarázza, hogy „az erdélyi kálvinisták nem rendelkezvén saját nyomdával, az antitritáriusokkal való feszült helyzetben szívesebben folyamodtak a vallási vitákban semleges vagy hozzájuk közelebb álló szebeni evangélikus nyomdához, mintsem az unitáriussá lett Heltaiak kolozsvári, illetve tiszántúli hitsorsosaik debreceni officinájához.”⁴¹ Tény, hogy egyes református szerzők még vitairataikkal is utat találnak a szebeni sajtóhoz, s elképzelhető, hogy utat találtak iskoladrámáikkal is. Ez esetben a töredékek magyaryelvűségét sem kellene külön magyaráznunk.

Az eddigieket összegezve nagyjából a következőket mondhatjuk: minthogy a két drámatöredék nagy valószínűséggel nem egymástól függetlenül jelent meg fél évtizeden belül Szebenben, iskoladrámának kell tekintenünk mindkét darabot. Balassi nem lehet az *Euripidész-töredék* szerzője, vagyis szövegünket a magas irodalom „regisztere” helyett célszerűnek látszik egy alacsonyabban értelmeznünk, ami egyébként az iskoladráma-műfajnak vélhetőleg jót tesz. Az óriási különbségek ellenére a görög tragédiaköltők darabjainak magyarításában megfigyelhető számos fontos hasonlóság Bornemisza és a töredék szerzője között, ami esetleg wittenbergi eredetű hatásokkal is magyarázható. Elvben mindkét töredék keletkezhetett Kolozsvárott, az unitárius kollégiumban, de ugyanígy elképzelhető, hogy valamely református iskolában, vagy talán még inkább a brassói evangélikus gimnáziumban írták (és mutatták be) őket.

⁴⁰ Lásd pl. PIRNÁT, 1969, 536.

⁴¹ JAKÓ, 1976, 191–192.

Miklós Latzkovits

ÜBER ZWEI DRAMENFRAGMENTE AUS DEM 16. JAHRHUNDERT

Der Aufsatz behandelt zwei Druckfragmente aus dem 16. Jahrhundert. Diese Fragmente beinhalten Teile aus zwei ungarischen Dramen aus dem 16. Jahrhundert, und zwar Teile aus dem *Segesvári-töredék* (Segesvárer Fragment) und dem *Euripidész-töredék* (Euripides-Fragment). (Letzteres war die Übersetzung der Tragödie *Iphigenie in Aulis*.) Vom Segesvárer Fragment nahm man bisher an, dass es in der Klausenburger unitarischen Schule verfasst wurde, und das Euripides-Fragment schrieb man sogar Bálint Balassi zu. Da die Fragmente in nahezu gleicher Zeit, zwischen 1575 und 1580 erschienen sind, sind sie mit großer Wahrscheinlichkeit nicht unabhängig voneinander entstanden. Wenn das so ist, müssen beide Texte als Schuldramen betrachtet werden. Dies schließt Bálint Balassi als Autor aus. Theoretisch konnten beide in Klausenburg, im Unitarischen Kolleg entstanden sein, genau so denkbar ist aber auch, dass sie in einer reformierten Schule oder vielleicht sogar im evangelischen Gymnasium in Kronstadt verfasst (und auf die Bühne gebracht) wurden.

